

Тодор Ђ. Куљић¹
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за социологију
Београд (Србија)

УДК 316.323.73
141.82
Оригинални научни рад
Примљен 21/02/2018
Прихваћен 25/06/2018
doi: 10.5937/socpreg52-16607

ДУГЕ СЕНКЕ МАНИФЕСТА КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ

Сажетак: Зашто је *Манифест Комунисичке партије* данас актуелан? У њему је препозната револуционарна глобализацијска динамика капитализма, промишљен је антикапитализам, нема дефетизма, јасна је ограда од разних реакционарних социјализама и од филантропије, на нови начин је дефинисан однос између нужности и слободе, избегнута је мелодрама левице.

Кључне речи: *Манифест Комунисичке партије*, капитализам, антикапитализам, дефетизам, мелодрама

Ако је *Манифест КП* упућен свим људима у свету био убедљиво најутицајнији текст написан у 19. веку (Iglton 2016, str. 8), а што је уочио још Енгелс 1890. (Engels, 1949, str.12), да ли би такву каријеру могао да направи један пропагандни спис? Ако се томе дода да би императив *Манифеста* – „слободан развој сваког појединца је услов слободног развитка свих” (Marx & Engels, 1949, str. 33) – данас вероватно потписао сваки либерал не знајући извор те мисли, да ли већ то довољно сведочи о актуелности тога списка? Не сасвим, због чега актуелност *Манифеста* треба додатно рашчланити.

Манифест КП настао је на трагу просветитељства, али му је по сажетости и стилу узор био Бревијар *Martina Luthera*, из 16 века. У скоро поетском тону *Манифеста КП* видљиво је колико је Маркс био стилиста високог ранга, с талентом за пробојне формулације, сатиру и иронију. Све је то било повезано с прецизним радом на појмовима. Иако је Манифест похвала, па чак и химна револуционарности буржоазије, у спису је на прегнантан појмовни начин показан централни значај економије за историју, и то језиком који спаја штуром војничку команду с непогрешивим математичким доказивањем (Kesting, 2017, p. 61). Маркс је истицао једну важну социјалну нит у мноштву различитих историјских токова које је проучавао, али су његове разноврсне потоње историјске анализе уоквираване модерним појмовима. Да би показао да се у стварању светског система капитал дефинише као појам и да капитализам читав свет претвара у робу и новац, Маркс је у првом тому *Кайијала* користио појам фетиш (Marx, 1964, str. 79–93), који је био врло популаран шездесе-

¹ todorunbg@ptt.rs

тих година 19. века, у добу еволуционистичког одбацивања религије. Фетиш је био широки појам, нова продорна метафора која је под утицајем еволуционизма означавала неразвијени ступањ културе (Bertschinger, 2017, p. 35). Код Маркса је фетиш роба, део културе капитализма. У форми робе, архаични фетиш враћа се у модерно друштво и замагљава неједнакости капитализма. Друштвени односи примају форму односа између ствари (Marx, 1964, str. 82), зато што се вредност рада одваја од радне снаге која га је створила. У духу истог појма Маркс је додавао да је религиозни свет само одраз стварног света (Marx, 1964, str. 88). Критику неба преусмеравао је на критику земље служећи се продорним лутеранским метафорама да би што јасније маркирао социјалну беду.

Упркос томе, у Манифесту је изричито речено да је буржоазија била револуционарна (Marx & Engels, 1949, str.17). Да ли се из тога може извући закључак да је развој капитализма само повремено скретао у токове своје лоше стране? Напротив, није преоштро рећи да контрола робова на плантажама шећера на Карибима, у 17. веку, монопол на коришћење бесплатне логорске радне снаге у Аушвицу, у 20. и склапање рачунара у компанији *Microsoft*, у 21. веку, једнако сведоче да с технологијом производње увек иде нов образац подвлашћивања радне снаге. Капитализам је репресивна, али и револуционарна динамика система препозната још у *Манифесту*. Шта је још актуелно у том спису?

1.

У *Манифесту* стоји да је буржоазија у леденој води себичног рачуна утопила свете дрхтаје побожног заноса и све достојанствене професије претворила у властите плаћене најамне раднике (Marx & Engels, 1949, str.17). Зар те оцене нису ваљан оквир и за читање савременог неолиберализма? Зато, као и половином 19. века, и данас треба распознавати снажну глобализацијску динамику капитализма, али и промишљати антикапитализам против скандала затворене будућности. Други задатак је тежи од првог. Зашто? Није се само капитализам изменио него и његови критичари на левици. Чим је левица ослабила, аутоматски су ојачала правдања капитализма. Настала је хетерогена и прекаризирана најамна класа окупљена око секундарних фронтова мањинских политика (полних, родних, еколошких). А. Negri је записао да се покретном капиталу данас противи номадски покретно мноштво и да је отпор детериторијализован (Keucheyan, 2016, str.18–132). Година 1989. обележила је повлачење левице у дефанзиву иако је тај процес почео раније. На место до тада хегемоног марксизма ступило је мноштво критичких приступа. Неолиберална реструктурација академског поља олакшана је и нестанком великих европских комунистичких партија зато што се смањио број партијски ангажованих критичких интелектуалаца. Без интелектуалаца нема идеологија ни промена. Глобализација има властите органске интелектуалце (E.Giddens, W.Kersting) који капитализам снабдевају новим идејама и појмовима или откривају старе класике (J.Rolls, F.Hayek).

Отупљавање антикапитализма олакшава прогон класичних антикапиталистичких појмова. У мањини је радикални антикапитализам центриран око експлоатације, отуђења, антиимперијализма, антиколонијализма и антифашизма. Данас се више пише о неодговорности финансијског сектора, о прекаризацији, без-

душности тржишта и о еколошкој катастрофи, него о вези капитализма и фашизма или пак о колонијалном расизму. Премда се капитализам критикује у многим појединачним аспектима, нема критичне масе антикапитализма који спори целину. Целину капитализма од делатних сумњи штити измењени стратешки однос снага. Ослабио је ослонац те сумње у двоструком смислу. У капитализму нема страха од моћне социјалистичке државе, а нема ни претње самој левици од социјалистичког ауторитаризма који би као реална, а не само као теоријска антитеза, јачао њену демократску усмереност. Дијалектички гледано, савременој левици потребна је као антитеза и ауторитарна левица због дистанце која је умерана. Није јој довољан само репресивни капитализам који је као противник уједињује. Путинов државнокапиталистички интервенционизам није никакав антикапиталистички ослонац те врсте, док је Брежњевљева теорија о ограниченом суверенитету социјалистичких држава то ипак била. Режим потоњег изоштравао је демократичност код нелагерске левце, терао ју је да се модернизује, док је режим првог само отупљује и умртвљује.

Дуготрајну дилему левце између реформе и револуције заменила је дилема реформа или традиција. У 20. веку је организована антикапиталистичка претња цивилизовала капитализам, данашњи расути антикапитализми га чине отпорним и претежно служе као плурални и демократски декор неолиберализма. Истини за вољу, не треба заборавити да су капиталистички актери успешније промишљали кризна искуства него што су то чинили делатници у социјализму. То су могли због веће еластичности праксе и идеологије капитализма. Није тешко уочити да је капитализам спојив са више опречних циљева и вредности (од нацизма до скандинавске социјалне државе), док је социјализам (од маоизма до титоизма) био мање хетероген и мање еластичан. Упркос томе што је суштина капитализма апел упућен инстинкту појединца да зарађује новац и гомила посед, и упркос тврдој и непобитној чињеници да „необузвано тржиште дробити ткиво друштва” (*J. Kocka*), већа гипкост (спојивост са ширим спектром вредности од економије националне крви до толеранције према мањинама) чини неолиберализам жиљавијим. Вероватно и отуда данашња појачана еластичности унајмљивања отежава јачање хомогене класне свести, а манипулативни плурализам вишеструко је испробана завеса експлоатације, репресивне толеранције и резигнације.

2.

У *Манифесту*, међутим, нема дефетизма. Кључни антидефетистички став је да пролетери немају шта да изгубе осим својих окова (Marx & Engels, 1949, стр. 44). Данас многи аналитичари подвлаче дефетизам левце чиме још више појачавају исто осећање. Колико, наиме, анализа која показује да су појмови левце прогнани већ по себи пасивизира, као што на другој страни аналогна анализа која показује успешну неолибералну окупацију системски критичких појмова храбри правдања капитализма? Да ли признавање пораза још више уназађује пораженог? Другим речима, нису ли и песимистички закључци делатни дискурс који јача безалтернативност капитализма? Ако је тако, да ли се треба приклонити скептицима који држе да је мало вероватна промена капитализма или пак отвореним дефетистима које песимизам одвраћа од сваког антикапитализма? Није ли одмах требало

пресећи све анализе које воде опорим закључцима и наместо тога оптимистички и менаџерски рекламирати могућност алтернативе капитализму без обзира на реалне изгледе те вербалне пропаганде? Ни једно ни друго. Левица треба отворено да се суочи с властитим искуством, али и с властитим начинима суочавања са истим искуством, као и с неповољним актуелним односом снага на терену практичне борбе. Француски троцкиста Данијел Бенсаид упозорио је на стрпљење, то „споро нестрпљење”, тј. на способност револуционара да „се држе” и у добима кад им однос политичких снага не одговара (Keucheyan, 2016, str. 93). Ако то важи за праксу, треба ли и теорија да чека, тешећи се да је данас лакше замислити смак света него крај капитализма?

Никако, био би то „скандал затворене будућности”, осуда на садашњицу, темељна негација топле струје у марксизму која је истицала утопију и наду. Уместо тога, треба дубље теоријски промислити шта је данас погрешно у капитализму. Да ли је он неправедан, ирационалан или угњетачки? Или је можда за критику неухватљив јер је изузетно разнолик? Шта је у сваком капитализму интринзично погрешно, која је његова генеричка суштина? Другим речима, у капитализму не треба трагати за оним што је лоше и у другим историјским режимима, нити за оним што је у њему случајно лоше. Треба јасно маркирати особену капиталистичку нефункционалну и угњетачку структуру. То је режим који почива на приватном власништву над средствима за производњу, на тржишту рада, акумулацији капитала и профиту. Каква је аргументација критичара? Први приговор истиче да је систем интринзично дисфункционалан, да из себе, а не извана ствара кризе. Други показује да исти почива на експлоатацији и да ствара неправедну друштвену структуру, а трећи опомиње да капитализам репродукује отуђени живот усмерен на стицање, несолидаран и бесмислен. Сва три тежишта критике, три струје антикапитализма, хладне и топле и у разним добима коњуктурне, граде конструктивни антикапитализам тек када се повежу (Jaeggi, 2013). На новој антикапиталистичкој теорији треба да ради стваралачка друштвено-научна интелигенција. Слободније речено, да не би остао бес, гневу је потребна мисао. Револуцији је потребна филозофија јер измена света претпоставља измену представе о свету. То је јединство мисли и дела или, марксовски речено, неолиберализам треба другачије растумачити да би се променио. Безалтернативност капитализма је социјални квијетизам за разлику од конкретне утопије снабдевене пакленим оптимизмом (Lj. Tadić). Није ли за почетак довољно оптимизма већ обнова уверења да је капитализам лош за човечанство. Није, потребно је ново образложење те процене и нова стратешка парадигма промене капитализма. Уз њу треба свладати „недостатак осећања за легитимност револуције” (G.Lukacs) и промену капитализма успешно снабдети ауторитетом екстралегалности.

За исто није довољна само анализа садашњице, него је нужно одредити се и према социјалистичкој прошлости и још једном се вратити *Манифестѝу*. А то значи проверити да ли су прогнани појмови (хуманизам, социјална револуција, природно право и социјална правда) с разлогом потиснути као неупотребљиви у односу на нове идентитске појмове (род, пол, верске и националне групе) или и даље могу бити кумулативна традиција антикапитализма. Могу ли досадашње социјалне револуције 1789, 1848, 1871, 1917, 1949 и 1968. да буду матрице будућих сличних

подухвата? Пораз левице није дефинитиван јер је мало времена прошло да би се донео такав закључак. Стрпљење и иронија су револуционарне црте, упозоравао је Лењин.

Стрпљење, то дуго нестрпљење, треба теоријски неговати јер је готово преко ноћи ослабила дуго одржавана стратегија и енергија радничког покрета прожимана дебатама између ауторитарног и демократског социјализма, изворног и догматског марксизма. Класну свест су потиснули нови културни и протестни идентитети, бесконачно еластични и дељиви. Конструирају се нове нације, конфесије, родни и трансродни идентитети. Расте културно мноштво и уситњавају се струје левице и деснице. Што се више диференцира културно мноштво, то слаби делатно јединство антикапитализма. Јачање национализма разбија класни интернационализам једнако као што јачање феминизма слаби патријархат. При томе се отвара питање колико стабилизација нових идентитета доприноси ослобођењу рада. Експлоатација као економска форма тлачења јесте чворна, иако је доминација плурална (S. Žižek): еколошка, родна, национална. Иако фетишизам робе у нашем веку отворено прожима све облике људске активности, многи држе да је форма револуционарне партије превазиђена. Премда је тржишно угњетавање нормализовано, отпор истом је стигматизован, и то је кључна паралишућа противречност савременог света. Да ли њено објашњење лежи у ономе што је *F. Jameson* назвао „ишчезавајућим посредником”, стањем када појава која је омогућила настанак друге појаве нестаје након што је обавила ту улогу? Протестантизам је убрзао настанак капитализма, али га је касније потиснула секуларизација. Социјализам је убрзао настанак социјалне државе и свест о социјалној једнакости као и привремено ублажавање робног фетишизма, али се урушио пред законима глобализације капитала и пред економским тешкоћама.

3.

Писци Манифеста су се новом класном визијом историјског детерминизма одлучно оградиле од разних верзија реакционарног социјализма (Marx & Engels, 1949, стр. 34). На сличан начин, данас се треба дистанцирати од конзервативног академског фатализма. Наиме, историчарева историја (која позитивистички опомиње да се збило оно шта се збило и да нема места спекулисању око тога шта би било да је било) јесте другачија од критичке и стратешке контрафактуалне историје коју преиспитују сами актери тражећи могуће алтернативе на минулим крупним прекретничким тачкама. Аналитичари који тврде да се социјализам нужно урушио, чиме бране неминовност настанка постојећег, редукују нужност историје на оно што се одиста збило и имају скученију визију прошлости од визије коју имају политички актери, опомињао је француски социолог *П. Навиле*. У овом другом смислу и активни марксизам другачије види историју од класичних историчара (cit. prema Bensaid, 2004). Историчарима је заправо тешко да уоче „политички императив историје која иде у погрешном правцу” (V. Benjamen), за разлику, на пример, од револуционара Троцког, сведока и актера заокрета ка стаљинизму након Лењинове смрти, који је грешку јасније видео. На исти начин и Марксова делатна визија класне борбе нема много заједничког са академском социологијом која је истражује. Класна борба је

сукоб између капитала и рада и резултат раздвајања произвођача од средстава за производњу. Њени актери рашчлањавају историјске могућности из прошлости и извлаче другачије поуке из ње од накнадних академских аналитичара. Делатницима прошлост служи да коригују стратегију и тактику да би им будућа активност била успешнија. Академски историчари, пак само се труде да објасне прошлост разним чиниоцима, али се не баве усавршавањем могућег алтернативног делања у будућности. Чак и када говоре о могућим другачијим одлукама, академски контрафактуални историчари не разматрају њихове антикапиталистичке алтернативе. За актере пак неостварене могућности и алтернативе јесу приоритет и циљ анализе прошлости због исправљања будућег делања, а не само због потпунијег објашњења прошлог. Зашто? R. Koselleck и E. Hobsbawm слажу се да пораз изоштрава ум само ако је коначан и потпун. Обичан пораз није довољан. Лако је појмљиво да се ум може изоштрити једино ако се све деси на начин другачији од очекиваног. А када до тога дође, онда све мора да буде промишљено из почетка. Шта је пошло по злу? Која очекивања су била нереална? У тим питањима наговештена је разлика између аналитичара и делатника која донекле одговара разлици између појма и дискурса. Делатни дискурс о прошлости (мрежа појмова која не претендује само да растумачи него и да мења стварност) има другачији епистемолошки статус од појма који само објашњава, а не подстиче на делање. То, наравно, никако не значи да је „хладна“ теорија сувишна. Напротив, корисна је ако живи од расправа и од суочавања опречних гледања. Реч је о ономе што Бенсаид назива „отворени догматизам“, о анализи која упућује на тестирање прогнаних појмова 20. века (империјализам, социјализам, класна борба) новом реалношћу глобалног капитализма.

4.

На нов начин треба дефинисати и однос нужности и слободе. Како? Онако како је у *Манифестѝу* образложена револуционарност буржоазије (Marx & Engels, 1949, str. 17). Ова је рушила старо и ослобађала ново зато што је нашла нову алтернативу која је била немогућа у феудализму. Другим речима, не може слободан избор бити између задатих могућности, него је стварна слобода у томе да човек може сам да промени и одређује могућности. То је познати Лењинов одговор мењшевицима. Данас је, међутим, на делу принудни задати избор између неолиберализма и националног конзерватизма, па и отуда неолиберализам данас испада као спас од фашизма. Шта би данас био слободни избор? Након слома европске левице, 1989, треба почети из почетка, али другим путем; „Почни поново“ и „Будимо реални, тражимо немогуће“, односно тражимо алтернативу која је са становишта данашњег поретка немогућа.

То значи одбацивати репресивну толеранцију која каже да се не сме мењати поредак ствари, али је дозвољено надати се његовој промени. Нове шансе су социјална економија и непрофитна производња. За левицу је стање неповољно јер нема снажног међународног ослонца који може бити само велика држава. Левица је оклована капитализмом ЕУ и ракетама НАТО пакта. Међутим, не мање неповољна ситуација била је и почетком двадесетих година 20. века. Када је изостала европска револуција Лењин је оценио ситуацију као разочаравајућу, неочекивану, па је

управо зато и невољу креативно искористио за нови политички избор. Пред крај живота, тај циришки ђак залагао се за државни капитализам. Није то била мелодрамска борба против негативаца него покушај Лењина да исправи властите раније хазардне и погрешне потезе. Истинско умеће политике није у избегавању грешака нити у правом избору него у чињењу правих грешака, у избору адекватног погрешног избора (Žižek, 2017). Другим речима, грешке се могу правити, али оне из којих се може извући поука. Управо у околности да постоје поучне конструктивне грешке, а још више у томе што ни савремени неолиберализам не чини „праве” грешке, па није кадар да учи, лежи могућност некапиталистичке алтернативе. Потребна је семантичка субверзија да би се срушио монопол појмова којим се неолиберализам представља безалтернативним. Треба је идејно припремати. У супротном, левица је осуђена на буне.

5.

Да се то не би збило, треба избећи и мелодраму левице. У *Манифесту* је изнета критика феудалистичког социјализма као жалопојке и критика ситнобуржоаског социјализма као кукавичког мамурлука (Marx & Engels, 1949, str. 36). И данас неолиберализам рађа сличну носталгију за социјализмом. Медијски кич носталгије није антикапиталистички него романтични, паралишући. То је сећање на социјалне нише социјализма, а не на партијску државу, на ушушкано друштво у њеној сенци са властитим субкултурним системом вредности (носталгија у планском социјализму) или сећање на национални мир у СФРЈ. *Манифест КП* је важно штиво које не монументализује него детронизује прошлост.

Може ли реактивирање класног суверенитета демоса, „дела без удела”, потиснути меланхолију и носталгију као паралишућу културу сећања левице? Слом социјализма за многе је значио слом њиховог животног света као механизма усклађивања друштвеног делања (који је постојао поред државе и тржишта) и који је у социјализму омогућавао одређене форме спонтане сарадње и импровизоване креативности (Ehrke 2005: 160). Са сломом европског социјализма нестао је и његов контрасвет који је спонтано настао у њему, између осталог, и као оаза идентитета у отпору. Ново безлично тржиште капитализма ствара затворени безлични животни свет који је разорио многе оријентире сналажења. Хоризонт левице постао је обљачан. У ком смислу?

Пре свега не може се говорити о малаксалости левице јер се она није ни „умарала” од краја осамдесетих година 20 века. Још мање је реч о потрошености левице јер социјалне разлике не слабе него расту. Можда је боље говорити о пометености савремене левице, о слабљењу критерија разликовања левог и десног, о новој умрежености академског прекаријата у разне пројекте ЕУ и о тржишном понашању интелектуалног капитала левице уопште. Поред тога што је прошлост социјализма прилично успешно демонизована као тоталитарна у разним резолуцијама ЕУ и њених чланица, левицу оптерећује и њена властита мелодрамска меланхолична носталгија као паралишући жанр сећања. Прва стигма долази извана, другу сама левица негује. О томе је скоро писала америчка политиколошкиња Е. Анкер, критикујући савремене теоретичаре левице (Anker, 2012). И у региону титосталгич-

на сећања обичног човека крију паралишућу меланхолију за некадашњим миром и сигурношћу. Мелодрама, као жанр сећања, део је носталгије која смањује делатни потенцијал левице. Код деснице је мелодрама природнија јер се ова увек враћа узорима из прошлости и „златном добу” домишљене славне националне историје. Сваки национализам је легитимнији што је старији, па отуда тражи континуитет и дубоко свраћа у историју. За разлику од деснице, левица је била окренута будућности. Није јој требало прошло златно доба, као узор, него будућа конкретна утопија. Прошлост је коначна, у њој нема могућности, али има контингентности (догодило се, али није нужно морало тако да се догоди). Међутим, не може се разматрати само будућност која се остварила и која следи. Левица треба да се замисли и над прошлом будућношћу, тј. да критички размотри како су људи у прошлости мислили да би могло да буде у будућности и како је ова надања левица користила, али и губила. Прошла будућност (визија социјализма као светског процеса из *Манифест*а) била је важан делатни потенцијал социјализма 20. века. Данас се треба запитати да ли је визија била интринзично погрешна или се само грешило у њеном остварењу. Неостварене прогнозе ваља анализирати као важан део историјске свести доба. Контрафактуално гледано, у визијама антикапиталистичке левице 20. века криле су се илузије, али и грешке. Тек када се аналитички рашчлане компоненте прошле будућности и у њој раздвоје неизбежне илузије од грешака левице из којих се могу извући поуке, тек тада тај контрафактуални поступак може да буде део прорачуна вероватноће пораза европског социјализма. То самокритичко окретање прошлости није негација визије из Манифеста, а још мање је носталгија или мелодрама. Нема ту мелодрамског величања жртве и вере властите нације као код деснице. Класни пораз не буди тежњу за осветом као национално страдање. Десничари критикују садашњицу због трајне историјске неправде према властитој нацији. Депозиту проливане националне крви у прошлости националне књиговође приписују моралну камату добра и зла и траже одштету у крви и тлу. У *Манифесту* стоји оцена да радници немају домовине, али и ограда да се пролетаријат може конституисати као нација, али никако у смислу буржоазије (Marx & Engels, 1949, str. 31).

Манифест тумачи историју као циклус насиља, али без носталгије за неким идиличним добом. Меланхолија и носталгија су патолошка стања левице. Важно је рушити мелодраму у сећању, меланхоличну и безнадежну естетизацију губитка (Rüdiger, 2016, p. 245) да сећање на пораз из прошлости не деморалише алтернативне визије будућности.

6.

У *Манифесту* је изнета критика конзервативног социјализма који настоји да уклони социјалну беду да би осигурао опстанак буржоаског друштва (разни добротвори, филантропи и хуманитарци) (Marx & Engels, 1949, str. 39). И данас треба бити критичан према неолибералној ревизији социјалних појмова која настоји да хуманизам замени филантропијом. Од Маркса је остало да је филантропија ублажавање беде на нивоу расподеле, а да је хуманизам укидање беде на нивоу производње. Данашња планетарна социјална неправда није скуп разноликих појединачних социјалних неправичности које се могу решити у судској процедури него је уси-

дрена у темељу глобализованог капитализма који унајмљенима намеће универзалну социјалну неправду у својеврсној комбинацији слободног уговора и економске принуде. Морална економија сиромашних није статистичка универзална патња милиона (јер се с патњом моралистички саосећа), него је универзална подвлашћеност немоћних и тлчених као потенцијал револуционарног незадовољства системом. Горња граница неолибералне солидарности је филантропски морал који размекшава осећања и близак је хришћанској самилости, што извире из сапатње према убогом, а не према угњетеном. Филантропска и донаторска граница солидарности не дотичу услове актуелне социјалне неправде него их, напротив, нормализују тиме што дарежљивост, као класно преимућство богатих, претварају у њихово морално преимућство. То је морал „доброг човека” (донатора) који саосећа с несрећником, али се мири са извором беде. Није истинска солидарност лична несебичност и дарежљивост, нити је то једнакост шанси (које су у старту неједнаке), него треба осигурати једнакост у процесу производње који је у капитализму интринзични извор осталих облика угњетавања. За правду, *Манифест* није био прекретница, али за социјалну правду јесте. Истинска основа солидарности је системски осигурана незакината вредност рада. Једва ишта више.

7.

Манифест КП претрајава смену поколења показујући да ништа није практичније од ваљане теорије. У исто време, фрагмент је и целина, недовршени конструктивни компас за сналажење у бесконачном материјалу историје и систематски нацрт који се не да учврстити у систем. Прегнантна је напомена о социјалној димензији историје и опомена на нужност споја теорије и праксе. Није само посредовао антагонизме него их је стварао. Филозофско-историјски дискурс за распознавање социјалне неправде и конкретноутопијска смерница за њено укидање. Језгровит фрагментарни есеј са унутрашњим јединством које тражи надоградњу, али се не може довршити, актуелан зато што је отворен. Просветитељски пројект никада коначног, незауостављивог кретања ка социјално праведнијем друштву. Ваљда је све то отуда што није програм грађанске него Манифест Комунистичке партије.

Todor Đ. Kuljić¹
University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Department of Sociology
Belgrade (Serbia)

THE LONG SHADOWS OF THE MANIFESTO OF THE COMMUNIST PARTY

(Translation In Extenso)

Abstract: Why is the *Manifesto of the Communist Party* present today? It recognized the revolutionary globalization dynamics of capitalism, anti-capitalism was considered, there was no defeatism, there was a clear fence of various reactionary socialisms and philanthropy, the relationship between necessity and freedom was defined in a new way and the melodrama of the left was avoided.

Keywords: *Manifesto of the Communist Party*, capitalism, anti-capitalism, defeatism, melodrama

If the *Manifesto of the CP*, addressed to all people in the world, was most convincingly the most influential text written in the 19th century (Iglton 2016, p. 8), which was noticed by Engels in 1890 (Engels, 1949, p. 12), could such a career be possible for a propaganda manuscript? If we add that *Manifesto's* imperative – “the free development of every individual is a condition for the free development of all” (Marx & Engels, 1949, p. 33) – would probably be signed by every liberal today without knowing the source of this thought, is this a sufficient testimony of the actuality of the manuscript? Not entirely, which is the reason why the *Manifesto's* actuality needs to be further broken down.

The Manifesto of the CP emerged on the trail of enlightenment, but by concision and style, its model was Breviary by *Martin Luther* from the 16th century. From the almost poetic tone of *the Manifesto of the CP*, it is evident that Marx was a high-level stylist, with a talent for creating penetrating formulations, for satyr and irony. All this was connected with his precise work on concepts. Although the *Manifesto* is a commendation, or even an anthem, of the revolutionary aspect of the bourgeoisie, the manuscript showed the central importance of economy for history in a pregnant conceptual manner, in a language that connects a stiff military command with an unmistakable mathematical proof (Kesting, 2017, p. 61). Marx highlighted an important social thread in many of the various historical flows he studied, but many of his later historical analyses were framed by modern concepts. In order to show that, in the creation of the world system, capital is defined as

¹ todorunbg@ptt.rs

a notion and that capitalism transforms the whole world into goods and money, Marx used the term fetish in the first volume of *Capital* (Marx, 1964, pp. 79-93), which was very popular in the 1960s, in the time of the evolutionary rejection of religion. The fetish was a broad concept, a new penetrating metaphor that, under the influence of evolutionism, referred to an undeveloped degree of culture (Bertschinger, 2017, p. 35). In Marx's view, the fetish is a commodity, a part of the culture of capitalism. In the form of commodity, the archaic fetish returns to the modern society and blurs the inequalities of capitalism. Social relations take on the form of relationships between things (Marx, 1964, p. 82), because the value of labor has been separated from the workforce that created it. In the spirit of the same concept, Marx added that the religious world is merely a reflection of the real world (Marx, 1964, p. 88). He shifted the critique of the heaven to the critique of the earth by using penetrating Lutheran metaphors to mark social misery as clearly as possible.

Nonetheless, in the *Manifesto* it was explicitly stated that the bourgeoisie was revolutionary (Marx & Engels, 1949, p. 17). Can it be deduced from this that the development of capitalism has only occasionally shifted to the streams of its bad side? On the contrary, it is not a terrible thing to say that the control of the slaves at the Caribbean sugar plantations in the 17th century, the monopoly over the use of the free concentration camp workforce in Auschwitz, or the compilation of computers at a *Microsoft* factory in the 21st century, equally testify that the manufacturing technology always entails a new pattern of the subjugation of the workforce. Capitalism is a repressive but also a revolutionary dynamics of the system recognized in the *Manifesto*. What else is actual in this manuscript?

1.

It is written in the *Manifesto* that the bourgeoisie drowned the holy tremble of pious devotion in the ice-water of selfish calculations and transformed all dignified professions into its paid laborers (Marx & Engels, 1949, p.17). Are those assessments not a valid framework for reading the modern neoliberalism? Therefore, as in the middle of the 19th century, today it is necessary to recognize the strong globalization dynamics of capitalism, but also to contemplate anti-capitalism against the scandal of the closed future. The second task is more difficult than the first. Why? It is not only capitalism that changed, but also its critics in the left. As the left weakened, it automatically reinforced the justification of capitalism. A heterogeneous and precarious hired class, gathered around the secondary fronts of minority policies (gender, ecological), came to being. A. Negri wrote that today's mobile capital is opposed to by the nomadic mobile mass and that resistance has been deterritorialized (Keucheyan, 2016, pp. 18-132). The year of 1989 marked a defensive withdrawal of the left, even though this process had started earlier. A host of critical approaches replaced the hegemonic Marxism. A neoliberal restructuring of the academic field has also been facilitated by the disappearance of large European communist parties because the number of critical intellectuals engaged by the party has decreased. Without intellectuals, there is no ideology or change. Globalization has its own organic intellectuals (*E.Giddens, W.Kersting*) who supply the capitalism with new ideas and concepts or reveal old classics (*J.Rolls, F.Hayek*).

The dulling of anti-capitalism makes it easier to abolish the classic anti-capitalist concepts. To a lesser extent, radical anti-capitalism is centered around exploitation, alienation, anti-imperialism, anti-colonialism, and anti-fascism. Today, more is written about the fi-

nancial sector insecurity, about precarization, market insolence, and ecological disasters, than about capitalism and fascism, or about colonial racism. Although capitalism has been criticized in many individual aspects, there is no critical anti-capitalist mass that disrupts the whole. Capitalism as a whole is protected from responsibility suspicions by the changed strategic balance of power. The support for these suspicions has weakened in a double sense. In capitalism, there is no fear of a powerful socialist state, and the very left is not threatened by socialist authoritarianism that would strengthen its democratic orientation as a realistic and not just theoretical antithesis. Dialectically speaking, the contemporary left needs the authoritarian left as an antithesis because of the distance that moderates it. The repressive capitalism that unites it as the enemy is not enough. Putin's state capitalist interventionism is not an anti-capitalist support of this kind, while Brezhnev's theory of the limited sovereignty of socialist states was. The regime of the latter sharpened democracy in the non-lager left, which made it to modernize, while the regime of the former only dulls it.

The left's longstanding dilemma between reform and revolution has been replaced by the dilemma between reform or tradition. In the 20th century, an organized anti-capitalist threat civilized capitalism, today's scattered anti-capitalisms make it resilient and predominantly serve as a pluralistic and democratic décor of neoliberalism. The truth be told, one should not forget that capitalist actors contemplated crisis experiences more profoundly than socialists did. This was due to a greater elasticity of the practice and ideology of capitalism. It is not difficult to see that capitalism is compatible with various contradictory goals and values (from Nazism to the Scandinavian Social State), while socialism (from Maoism to Titoism) was less heterogenous and less elastic. Despite the fact that the essence of capitalism is the appeal to the instinct of the individual to make money and store possessions, and despite the hard and indisputable fact that the "unstoppable market destroys the tissue of the society" (J. Kocka), a greater pliability (compatibility with a wider range of values, from the national blood economy to tolerance towards minorities) makes neoliberalism more resilient. It is likely that today's increased flexibility of hiring makes it difficult to strengthen the homogeneous class consciousness, and manipulative pluralism is a well-tested curtain of exploitation, repressive tolerance and resignation.

2.

In the *Manifesto*, however, there is no defeatism. The key anti-defeatist attitude is that proletarians have nothing to lose except their shackles (Marx & Engels, 1949, p. 44). Today, many analysts underline the defeatism of the left, thus further reinforcing the same feeling. To what extent, then, is an analysis showing that the notions of the left are exiled passivizing, as on the other side, an analogue analysis showing a successful neoliberal occupation of systemically critical concepts is spurring the justification of capitalism? Does the recognition of the defeat downgrade the defeated even more? In other words, aren't the pessimistic conclusions also a discourse that strengthens the non-alternativeness of capitalism? If so, is it necessary to appeal to skeptics who argue that a change of capitalism is unlikely, or to open defeatists whose pessimism deters them from any anti-capitalism? Wasn't it necessary to immediately stop all the analyzes that lead to astringent conclusions and managerially and optimistically advertise the possibility of an alternative to capitalism, regardless of the real prospects of this verbal propaganda? Neither of the two. The left should openly face

its own experience, and its own ways of coping with this experience, as well as with the current unfavorable position on the field of practical struggle. A French Trotskyist, Daniel Bensaïd, warned of patience, this “slow impatience”, that is, the ability of revolutionaries to “stay put” in times when their political position is not favorable (Keucheyan, 2016, p. 93). If this applies to practice, should the theory be waiting too, seeking comfort in the fact that it is easier to imagine the end of the world than the end of capitalism today?

The answer is no, this would be a “scandal of a closed future”, a condemnation to the present, a fundamental negation of the warm current in Marxism that emphasized utopia and hope. Instead, we need to theoretically think deeper about what is wrong in capitalism today. Is it unjust, irrational or oppressive? Or maybe it is elusive for criticism because it is extremely diverse? What is intrinsically wrong in every capitalism, what is its generic essence? In other words, with capitalism we should not seek for what is bad in every other historical regime, nor for what is accidentally bad in it. A distinct capitalist dysfunctional and oppressive structure should be clearly marked. It is a regime that is based on private ownership of means of production, labor market, capital accumulation and profit. What are the critics’ arguments? The first objection points out that the system is intrinsically dysfunctional, that it creates crises from within, and not from the outside. The second shows that it is based on exploitation and that it creates an unjust social structure, while the third warns that capitalism produces an alienated way of life focused on gaining, without solidarity and meaning. All three footholds of criticism, all three currents of anti-capitalism, cold and warm, and at various times working in conjuncture, construct constructive anti-capitalism only when they connect (Jaeggi, 2013). Creative social intelligence should be working on a new anti-capitalist theory. To put it more simply, to avoid rage, anger requires thought. The revolution requires philosophy because a change in the world presupposes a change in the perception of the world. It is a unity of thought and deed, or, in Marxist words, neoliberalism needs to be considered differently for it to change. The non-alternativeness of capitalism is a social Quietism as opposed to a concrete utopia with hellish optimism (Lj. Tadić). Is a renewal of the belief that capitalism is bad for mankind not enough optimism for the beginning? No, a new explanation of this assessment is needed, and a new strategic paradigm for the change of capitalism. Also, the “lack of sense of the legitimacy of the revolution” (G.Lukacs) should be overcome and capitalism change should be provided with extralegal authority.

An analysis of the present is not sufficient, it is also necessary to hold a clear standpoint regarding the socialist past, and once again return to the *Manifesto*. This means checking whether the concepts (humanism, social revolution, natural law and social justice) are suppressed as unusable in relation to new identity terms (gender, sex, religious and national groups) with a reason, or whether they can still represent a cumulative tradition of anti-capitalism. Can the socialist revolutions of 1789, 1848, 1871, 1917, 1949, and 1968 be the matrices for future similar ventures? The defeat of the left is not definitive, as not enough time has passed to reach such conclusion. Patience and irony are revolutionary characteristics, Lenin warned.

Patience, this long impatience, needs to be theoretically nurtured, as the long-held strategy and energy of the workers’ movement has weakened almost overnight intertwined by debates between authoritarian and democratic socialism, original and dogmatic Marxism. The class consciousness has been suppressed by new cultural and protesting identi-

ties, infinitely elastic and divisive. New nations, confessions, gender and transgender identities have been constructed. The cultural masses have grown and the left and right currents have been broken down into smaller pieces. The more the cultural masses differentiate, the weaker the unity of anti-capitalism becomes. The strengthening nationalism breaks class internationalism the same way as the strengthening feminism weakens patriarchy. This raises the question of how much the stabilization of new identities contributes to the liberation of work. Exploitation as an economic form of oppression is node, although domination is plural (S. Žižek): ecological, gender, national. Although the fetishism of goods in our century openly permeates all forms of human activity, many believe that the form of a revolutionary party is overcome. Although market oppression has been normalized, resistance has been stigmatized, and this is a key paralytic contradiction of the contemporary world. Does its explanation lie in what *F. Jameson* called the “vanishing mediator”, when the phenomenon that made the emergence of another possible disappears after performing its role? Protestantism accelerated the emergence of capitalism, but was later suppressed by secularization. Socialism accelerated the emergence of the social state and the awareness of social equality, and led to a temporary reduction of commodity fetishism, but it collapsed in the face of the laws of capital globalization and economic difficulties.

3.

The *Manifesto*'s writers decisively dissociated from various versions of reactionary socialism with the new class vision of historical determinism (Marx & Engels, 1949, p. 34). In a similar way, today it is necessary to make a distance from the conservative academic fatalism. Namely, historian's history (which in a positivist way warns that what happened did actually happen, and that there is no room for speculation about what could have been) is different from the critical and strategic counter-narrative history questioned by the actors themselves looking for possible alternatives at the past major turning points. Analysts who claim that socialism had to collapse, thereby defending the inevitability of the existing order, reduce the inevitability of history to what really happened and have a narrower vision of the past compared to the vision of political actors, warned a French sociologist *P. Navile*. In this other sense, active Marxism also sees history differently than classic historians do (quote according to Bensaid, 2004). Historians find it difficult to perceive the “political imperative of history that goes in the wrong direction” (V. Benjamin), as opposed to, for example, revolutionary Trotsky, a witness and an actor of the turn to Stalinism after Lenin's death, who perceived the error more clearly. In the same way, Marx's vision of class struggle does not have much in common with the academic sociology researching it. A class struggle is a conflict between capital and labor and the result of the separation of producers from the means of production. Its actors break down historical opportunities from the past and draw different lessons from it than academic analysts do. The past serves actors to correct the strategy and tactics so that their future activity would be more successful. Academic historians, however, only try to explain the past by various factors, but do not deal with the improvement of possible alternative actions in the future. Even when they talk about possible different decisions, academic counter-factual historians do not consider their anti-capitalist alternatives. For the actors, the unfulfilled opportunities and alternatives are the priority and goal of the analysis of the past to correct future actions, not just for the full

explanation of the past. Why? R. Koselleck and E. Hobsbawm agree that defeat sharpens the mind only if it is finite and complete. The usual defeat is not enough. It is easy to understand that the mind can be sharpened only if everything happens differently than expected. And when this occurs, everything has to be thought out from the beginning. What went wrong? Which expectations were unrealistic? In these questions there is an indication of the difference between analysts and actors that somewhat corresponds to the difference between concept and discourse. Actors' discourse on the past (a network of notions that not only strive to interpret but also to change reality) has a different epistemological status from a term that only explains, but does not encourage action. Of course, this does not mean that the "cold" theory is unnecessary. On the contrary, it is useful if it feeds on discussions and facing contrary views. This is what Bensaid calls "open dogmatism", an analysis that leads to the testing of expelled concepts of the 20th century (imperialism, socialism, class struggle) with the new reality of global capitalism.

4.

The relation of necessity and freedom should also be defined in a new way. How? Just as the revolution of the bourgeoisie is explained in the *Manifesto* (Marx & Engels, 1949, p. 17). It demolished the old and freed the new because it found a new alternative that was impossible in feudalism. In other words, the free choice can not be made between given possibilities, the real freedom entails that a person can change and determine the possibilities himself. This is Lenin's famous answer to the Mensheviks. Today, however, it is compulsory to make a choice between neoliberalism and national conservatism, and hence neoliberalism today is perceived as a salvation from fascism. What would be the free choice today? After the collapse of the European left, in 1989, we should start from the beginning, but in another way; "Start over" and "Let's be realistic, ask for impossible", or look for an alternative that is impossible from the viewpoint of today's order.

This means dismissing the repressive tolerance that says that the order of things must not be changed, but it is permissible to hope for its change. New chances are social economy and non-profit production. For the left, the situation is unfavorable because there is no strong international support that can only be represented by a large country. The left is bound by the EU capitalism and NATO missile rockets. However, no less unfavorable situation existed at the beginning of the 1920s. When the European Revolution failed, Lenin assessed the situation as disappointing, unexpected, and it was precisely for this reason that he used this trouble creatively for a new political choice. At the end of his life, this Zurich student advocated state capitalism. This was not a melodramatic fight against the villains, but Lenin's attempt to correct his previous hazardous and wrong moves. The true skill of politics is not in avoiding mistakes, not in making the right choice, but in making right mistakes, in choosing the right wrong choice (Žižek, 2017). In other words, mistakes can be made, but those from which lessons can be learned. Precisely in the circumstance that there are constructive mistakes, and even more so that modern neoliberalism does not make "correct" mistakes, and thus is not able to learn, lies the possibility of a non-capitalist alternative. A semantic subversion is needed in order to collapse a monopoly of terms that makes neoliberalism seem to be without alternative. It should be ideally prepared. Otherwise, the left is condemned to rebellion.

5.

To avoid this, the melodrama of the left should be avoided. In the *Manifesto*, there is a critique of feudalistic socialism as a dirge and a criticism of the socialism of small bourgeois as a cowardly hangover (Marx & Engels, 1949, p. 36). Even today, neo-liberalism has a similar nostalgia for socialism. The media kitsch of nostalgia is not anti-capitalist but romantic, paralyzing. It is a memory of the social niches of socialism, and not of a party state, of a lulled society in its shadow with its own subcultural value system (nostalgia in planned socialism) or a recollection of national peace in the SFRY. The *Manifesto of the CP* is an important study that does not monumentalize the past, it dethrones it.

Can the reactivation of class sovereignty of demos, “work without a share”, suppress melancholy and nostalgia as the left’s paralyzing culture of memory? For many, the collapse of socialism meant the collapse of their world as a mechanism for aligning social action (which existed alongside the state and the market), which in socialism enabled certain forms of spontaneous co-operation and improvised creativity (Ehrke 2005: 160). With the collapse of European socialism, the counter-world that spontaneously emerged in it, among other things, as an oasis of identity in resistance, also disappeared. A new impersonal capitalist market created a closed, impersonal way of life and ruined many landmarks. The horizon of the left became hazy. In what way?

First of all, it is not possible to talk about the weakness of the left because it has not even “got tired” since the end of the 1980s. There is even less discussion on the detrition of the left because social differences have not weakened but grown. Perhaps it is better to talk about the perplexed nature of the modern left, the weakening of the criteria for distinguishing between the left and the right, the new involvement of academic precariat in various EU projects, and the market-based behavior of intellectual capital of the left in general. In addition to the fact that the socialist past has been quite successfully demonized as totalitarian in various resolutions of the EU and its members, the left is burdened by its own melodramatic melancholy nostalgia as a paralyzing genre of memory. The first stigma comes from outside, the other is nurtured by the left. American political scientist E. Anker has recently written about this, criticizing contemporary theoreticians of the left (Anker, 2012). In the region, the titostalgic memories of ordinary people hide the paralyzing melancholy for the former peace and security. Melodrama, as a genre of memory, is a part of nostalgia that reduces the active potential of the left. On the right, the melodrama is more natural, as it always returns to the patterns of the past and the “golden age” of the imaginary famous national history. Every nationalism becomes more legitimate as it gets older, hence it seeks continuity and a deep foothold in history. Unlike the right, the left was facing the future. It did not need the golden age as a model, but a future concrete utopia. The past is final, it holds no possibilities, but it has contingency (it happened, but it did not necessarily have to happen in that way). However, one can not consider only the future that has come true and the one which follows. The left should also think of the past future, i.e., to critically consider what people in the past thought the future would be like and how the left has used this hope and lost. The past future (the vision of socialism as a world process from the *Manifesto*) was an important active potential of the socialism of the 20th century. Today, it is necessary to ask whether this vision was intrinsically wrong or just sinned in its realization. Unrealized predictions should be analyzed as an important

part of the historical consciousness of the era. From the counter-factual point of view, in the visions of the anti-capitalist left of the 20th century there were both illusions and mistakes. Only when the components of the past future are analytically broken down, and the left's inevitable illusions are separated from the errors from which the lessons can be learned, can the counter-factual process be part of the probability of the defeat of European socialism. This self-critical contemplation of the past is not a negation of the vision of the *Manifesto*, and even less nostalgia or melodrama. There is no melodramatic glorification of the sacrifice and the faith of one's own nation as with the right. Classic defeat does not spur a desire for revenge as national suffering does. Rightists criticize the present for the permanent historical injustice against their own nation. The deposit of shed national blood in the past is attributed the moral interest of good and evil by the national bookkeepers and they seek compensation in blood and soil. The *Manifesto* states that workers have no homeland, but there is also a reserve stating that the proletariat can be constituted as a nation, but not in the sense of the bourgeoisie (Marx & Engels, 1949, p. 31).

The *Manifesto* interprets history as a cycle of violence, but without nostalgia for an idyllic age. Melancholy and nostalgia are pathological states of the left. It is important to demolish the melodrama in memory, the melancholic and hopeless aesthetization of loss (Rüdiger, 2016, p. 245), so that remembering the defeat of the past does not demoralize the alternative vision of the future.

6.

The *Manifesto* has drawn criticism of the conservative socialism that seeks to obliterate social misery in order to secure the survival of the bourgeois society (various benefactors, philanthropists and humanitarians) (Marx & Engels, 1949, p. 39). Even today, one should be critical of the neoliberal revision of social concepts that seeks to replace humanism with philanthropy. Marx left us that philanthropy is the alleviation of misery at the level of distribution, and that humanism is the abolishment of misery at the level of production. Today's planetary social injustice is not a set of diverse individual social injustices that can be solved in court proceedings, but is anchored in the basis of globalized capitalism that imposes universal social injustice on hired individuals in a kind of combination of free contract and economic coercion. The moral economy of the poor is not a statistical universal suffering of millions (because it morally sympathizes with the suffering), but a universal subjugation of the impotent and oppressed as the potential for revolutionary dissatisfaction with the system. The upper limit of neoliberal solidarity is philanthropic morality that softens feelings and is close to Christian compassion, which springs from empathy with the poor and not with the oppressed. The philanthropic and donor limits of solidarity do not affect the conditions of actual social injustice, but, on the contrary, they normalize them by transforming generosity, as the class advantage of the rich, into their moral advantage. This is a morality of a "good man" (donor) who sympathizes with the unfortunate, but is at peace with the source of misery. True solidarity is not personal selflessness and generosity, nor is it the equality of opportunity (which is unequal from the start), but the equality in the process of production, which is an intrinsic source of other forms of oppression in capitalism. The *Manifesto* was not a milestone in terms of justice, but in terms of social justice it was. The true basis of solidarity is the systemically insured value of labor. Hardly anything more.

7.

The *Manifesto of the CP* examines the change of the generation, showing that nothing is more practical than a valid theory. At the same time, the fragment is a whole, an unfinished constructive compass for finding the way in the infinite material of history and a systematic design that can not be firmly integrated into the system. A notation on the social dimension of history is pregnant and it is a warning about the necessity of the union of theory and practice. It did not only mediate antagonisms, but create them as well. A philosophical and historical discourse on the recognition of social injustice and a concrete utopian guide for its abolition. A concise fragmentary essay with internal unity that seeks upgrade, but can not be completed, actual because it is open. The Enlightenment project of a never a final, unstoppable movement towards a socially just society. Presumably because this is not a program of a civil, but a communist party.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Anker, E. (2012). Left melodrama. *Contemporary Political Theory* (11), 130–152
- Bensaid, D. (2004). Five thesis of resistance. *International Viewpoint*, No. 362, December.
- Bertschinger, Z. D. (2017). Zur Religionskritik bei Marx, *Neue Gesellschaft – Frankfurter Hefte* (10), 32–36 [In German]
- Ehrke, M. (2005). Postkommunistischer Kapitalismus. *Internationale Politik und Gesellschaft* (1), 142–163 [In German]
- Engels, F. (1949). Preface to the German Edition of *Manifesto* 1890. Marx, K /Engels, F. *Selected works*, vol I. Beograd: Kultura [In Serbian]
- Iglton, T. (2016). *Why Marx was right*. Beograd: Plato [In Serbian]
- Jaeggi, R. (2013). Was (wenn überhaupt etwas) ist falsch am Kapitalismus? Working Paper der DFG KollegforscherInnengruppe, Postwachstumsgesellschaften, Nr.01/2013, Jena: 1–20. Available at http://www.kolleg-postwachstum.de/sozwgmedia/dokumente/WorkingPaper/wp1_2013.pdf [In German]
- Kesting, H. (2017). Karl Marx als Schriftsteller und Literat. *Neue Gesellschaft-Frankfurter Hefte* (10), 61–66 [In German]
- Keucheyan, R. (2013). *The Left Hemisphere: Mapping Critical Theory Today*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije [In Serbian]
- Marx, K.& Engels, F. (1949) *Manifesto of the Communist Party*. In Marx, K /Engels, F. *Selected works*, vol I. Beograd: Kultura [In Serbian]
- Marx, K. (1964). *Capital*, vol II. Beograd: Kultura [In Serbian]
- Rüdiger, A. (2016). Von der „Transformation der Demokratie“ zur „revolutionären Realpolitik“. Ein Plädoyer für den Neo-Jakobinismus. In A. Demirović hg. *Transformation der Demokratie – demokratische Transformation*, 224–249. Münster: Westfäl. Dampfboot [In German]
- Žižek, S. (2017). Introduction: Remembering, Repeating and Working Through. In S. Žižek, ed. *Lenin*. London: Verso